Голові разової спеціалізованої вченої ради
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
доктору історичних наук,
заступнику директора НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка
Надії ГАВРИЛЮК

ВІДГУК

офіційного опонента Валентина ПАНКОВСЬКОГО,
кандидата історичних наук,
наукового співробітника відділу археології енеоліту – бронзової доби
Інституту археології Національної Академії наук України
на дисертаційну роботу
Дергая Артема Сергійовича
"Канівське Подніпров'я на зламі ранньої та середньої бронзи (2800—1950 рр. до н. е.)",
поданої до захисту на здобуття наукового ступеня доктора філософії
галузі знань 03 «Гуманітарні науки»
спеціальності 032 — «Історія та археологія»

Передні зауваги

У складі, структурі та змісті обговорюваної праці чітко й промовисто відбилися передший стан розробки проблеми, перебіг щойно здійсненого її дослідження і, врешті, набутий стан її вивчення. Керамічно-шнурова подоба Канівщини, завдяки вишукуванням А. Дергая, набула якісно змістовнішого вигляду (див. також належні апробації — Бельський та ін. 2025; Дергай 2024; 2025; Дергай, Макодзеба 2025; Шидловський та ін. 2025; Derhai 2026a—d). У наданій дисертації, з одного боку, ретельно обмірковано та опановано тривало накопичуваний досвід минулих досліджень. З іншого боку, вона рішуче

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
Вх. № 1027 «16» 11 2026 р.

відбігла від певних застарілих підходів і хибних шляхів, а почасти інспірувалася порівняно недавніми студіями зі шнурової проблематики (К. Бунятян, М. Войтович та ін.). У підсумку ж, завдяки кропіткій джерелознавчій, аналітичній та інтерпретаційній роботі здобувача, вона вийшла цілковито своєрідною та самостійною, належить вже новому, щойно посталому етапові досліджень ранньо- та середньобронзової проблематики Середньої Наддніпрянщини, а відтак становить великий фаховий інтерес, заслуговуючи на аналіз та обговорення, до яких автор відгуку наважується нині долучитися.

Здобутки дослідження з набуття нових знань

Наданий у "Канівськім Подніпров'ї ..." історіографічний нарис має самостійне наукове значення, і на нього годилося б зважати історикам нашої науки. Цей нарис зосереджується на стратегіях і прийомах польових пошуків, на теоретико-методичних і процедурних засадах досліджень, випинаючи умови складання джерельної бази і змістовну сутність аналізованих побудов. З-поміж багатьох корисних спостережень привертає увагу наголос на значенні "ямного", "катакомбного" та інших "нешнурових" аспектів у з'ясуванні типологічної подоби південної порції ареалу середньодніпровської культури (СДК).

Обов'язковою прикметою численних археологічних дисертацій і монографій, присвячених регіональним культурно-хронологічним секвенціям або окремим культурам, постають розділи з ландшафтно-географічними та природними характеристиками регіонів. Іноді вони так і зостаються суто довідниковим тлом, адже без них не можна, а прямого дослідницького застосування громіздким відомостям не знаходиться. Не так у роботі А. Дергая. Дослідник абсолютно послідовно, щільно та раціонально ув'язує усі структурно-розмірні щаблі та речовинні фракції археосфери Канівщини з базовим природно-географічним середовищем в його багатовіковій мінливості заради того, аби згодом запровадити їх до створення комплексної моделі тамтешньої культурогенези. Цей — природничий — розділ (як і попередній,

а також, приміром, керамознавчий підрозділ) варті окремих дисертацій, тож профільній кафедрі КНУ варто замислитися з цього приводу у дальшім тематичнім плануванні кваліфікаційних робіт здобувачів освіти й наукових ступенів і, зважаючи на особисті вдачі та схильності, іноді не віддавати усю силу-силенну складних та змістовних аспектів декотрих напрямів одній особі, нехай би і дуже здібній.

Розробці проблематики СДК завжди бракувало системно таксономізованих типів, а відтак і слушно дефінованих комплексів. У передшій літературі *типами* часто і звично проголошувалися невпорядковані хмари ознак всередині артефактних *категорій*, тобто, фактично, самі оті категорії (як-от амфори, келехи тощо). Не краще було й зі спорудами. З цього-таки розпорошено-затьмареного загалу виникав доволі неоковирний вигляд СДК, не надто близький до справжньої наукової систематики. Той підхід і породжений ним стан низької роздільності археологічної культури не є прийнятними будь-де і зокрема у Середнім Подніпров'ї з його знаною строкатістю спостережуваних ознак у комплексах та ізольованих артефактах. Натомість класифікаційні і типологічні вишукування А. Дергая виводять дотичну ділянку археології із застійного стану, відтепер і надалі сприяючи розвоєві систематики й таксономії старожитностей III тис. до н. е. у Середнім Подніпров'ї. Провідне й еталонне місце в тій справі посідає збережувана в КНУ імені Тараса Шевченка колекція двофазного поселення Канів—*Ісковщина*, котре надає певні непересічні можливості для проведення контекстуального аналізу депонування артефактів і споруд, а відтак уможливлює типостратиграфічне членування усього загалу залучених до аналізу пам'яток давньої осілості, а також нечисленних поховань.

Керамічні вмістища у різних станах збереженості, важкі веретенні блоки й легкі веретенні кружала, а також гральні "крем'яхи", піддано документованому облікові, реставрації та реконструкції, а тоді набуту базу залучено до класифікацій згідно різних критеріїв (формово-пропорційного, розмірного, обсягового тощо), для зіставного просторового аналізу

депонування, сировинно-технологічного аналізу, функціонального аналізу ужитку та вторинного ужитку, структурного дослідження орнаментації тощо, із використанням обчислювально-статистичних методів. У підсумку одержано добротну добірку провідних культурно-визначальних керамічних типів, згуртованих на базі добірок ретельно виважених сполучених ознак. Аналогічні процедури застосовано також до фракцій оброблених гірських порід, кістки й рогу, із акцентом на типологічне розмаїття голів сокир-молотів.

Автор приділив чималу увагу й старання до збору й узгодження наявних радіовуглецевих датувань, котрі дозволили зібрати, мовбито з клаптів, певний календарний каркас, аби нап'яти на нього типостратиграфічні фази навколоканівських поселень. З усіма зрозумілими й висловленими пересторогами, отримана картина не випинає кричущих протиріч або незбігів. Деталізація та верифікація отих побудов складатимуть, можна обережно сподіватися, зміст наступного, іще не посталого етапу досліджень, адже потребуватимуть, за наявних економічних умов, застосування масштабної проектної програми.

Із викладеного А. Дергаєм аналізу поселенських та поховальних пам'яток, а також артефактних ізолятів, постає промовиста картина неабияк детермінованого середовищними (ландшафтно-кліматичними) коливаннями культуротворення, в котрій на місцеві субхалколітичні субстрати нашаровуються вияви ранньобронзової ямної спільноти, потім середньобронзової катакомбної спільноти різних фаз та осередків її розвою, а тоді і ранніх посткатакомбних (багатопружкових, бабинських) утворень, і до тих процесів раз у раз долучаються різнофазові компоненти західно-шнурового світу, котрі врешті й уклали подобу південної окрайки СДК. Аналогічна строката ситуація надалі відстежується в Середній Наддніпрянщині за доби пізньої бронзи (праці Я. П. Гершковича, Д. П. Куштана, С. Д. Лисенка, В. А. Ромашка), однак відповідні явища набагато краще документуються усіма індустріями, зокрема ж металевими.

Зауваження

Дякую авторові за нагоду зачепити зауваженнями деякі концептуальні й поточні питання. Обговорюваний твір узагалі — і в тім, зокрема, полягає його користь — заохочує дальші вишукування, міркування й дискусії у довгостроковій фундаментальній перспективі, бо доробок серйозної наукової дисертації в нашій спеціальності не є, на щастя, чимсь вузько-споживчим, рутинно-повсякденним і швидкоминучім.

В особистім світосприйнятті автора цього відгуку змісти пропонованих дисертантом *об'єкту* та *предмету* дослідження годилося б поміняти місцями. З огляду ж на те, що той дисертант успішно роздивляється *упредметнені* ним *археологічні пам'ятки* крізь оптику *об'єктивованого* ним *культурно-історичного процесу*, мушу відпустити питання у простір археософських роздумів, проте охоче вислухав би дотичні думки дисертанта.

Логіка побудови класифікації джерел стає зрозумілою тільки по ретельнім її вивченні, адже їй забракло прозорого тлумачення критеріїв, через що надані терміни можуть дещо спантеличувати. І справді, група *речових джерел* (тобто артефактів декількох сировинних фракцій) є не менш археологічною, аніж група *археологічних (польових) джерел* (читаймо: комплекси різних рівнів складності й місцезнаходження ізолятів). Йдеться, відтак, про невелике рухоме і велике нерухоме в археологічнім, тобто в тім, що здобула власне археологія — у розкопках, збиранні тощо. *Писемні джерела* виокремлюються, звісно ж, за способом фіксації та зберігання даних, хоча вони, прецінь, охопили винятково документацію та дослідження якраз археологічних старожитностей. За такого підходу годилося б запровадити до цієї групи також *геологічні та палеогеографічні джерела*, наголошуючи, знов-таки, на їхнім галузевім походженні. Видається, що тут паралельно задіяно декілька класифікацій. Заради ж ясності й дальшого розвою галузевих джерелознавчих студій, нам усім годилося б дедалі уважніше придивлятися до суміжних понять — археологічний *об'єкт* і археологічна *пам'ятка*.

Дискусійний інтерес становлять авторські наголоси щодо

співвідношення *універсальної археологічної періодизації* ("системи віків"), *датування археологічних комплексів* та *послідовності формування археологічних культур*. Тут автор мимоволі віддав данину дечому передшому, добре, доречи, схарактеризованому в історіографічній частині праці. Хіба не добрій традиції? Ні. Радше застарілому непорозумінню. Бо наша наука має справжню родючу традицію — у доробках Томсена, Монтеліуса, Городцова, Братченка тощо — і водночас сусідить з отим недоречним непорозумінням.

Йдеться про наполегливо та мало не повсюдно відтворювану навичку гуртувати тріаду "рання — середня — пізня бронза" згідно сполучення типів різних культур у комплексах та/або на підставі збігу або незбігу календарних датувань у колонних секвенціях археологічних культур. Тієї навички свого часу і поволі позбувалися, доречи, і деякі зі щойно згадуваних корифеїв. А коли інакше, тоді неодмінною розвагою для здобувачів і надавачів освіти лишатиметься, приміром, належна ранній бронзі культура кулястих амфор, у котрій бракує навіть власне міді.

Що ж до шуканого слушного критерію періодизації доби бронзи, то він має, натомість, випливати із самої сутності явища, котре тій періодизації підлягає. Отим слушним мірилом, відтак, є комплексні епохальні зміни у наскрізнім процесі розвою технології кольорового металовиробництва. Культури гуртуються тоді з огляду на їхню належність до певних технокомплексів, визначених з огляду на присутність стадіально взаємопов'язаних прикмет сировинного, виробничого та формотворчого ґатунку. Перебіг змін постає у поступовій трансформації локального та обов'язковім інноваційнім наднесенні ззовні. Питання, відтак, полягає не тільки у визначенні членів тріади (бронза рання, середня, пізня), однак також у з'ясуванні походження окремих епох в кожнім періоді. З огляду на це і слід якось повестися із старожитностями Канівщини.

Автор виходить з тієї презумпції, що для СДК має віднайтися систематична місцинка на тлі та з-поміж розлогих велетнів ямної та катакомбної спільнот, адже СДК у певних ділянках сполучається та,

відповідно, синхронізується з обома, заступаючи рогачицьку культуру і, з іншого боку, стикається вже із ранніми пам'ятками кола Бабине. Дослідник зважає на *типологічну* належність ямних металовиробництв ранній бронзі, а катакомбних і бабинських — різним фазам середньої бронзи, а втім надалі, замість сподіваного з'ясування типологічної подоби металу СДК, пропонує оперувати датуванням її комплексів. Звідти, мовляв, і випливає поняття "зламу ранньої та середньої бронзи" або "переходу від ранньої до середньої бронзи" для початкової та розвойової фаз СДК і "фіналу середньої бронзи" для її присмерку, причому злам/перехід, виходячи з датувань, геть не виглядає стислим, рубіжним, а натомість постає напрочуд розтягненим. Чи не йдеться насправді про змінну належність різних фаз СДК різним відділам археологічної періодизації — ранній, а тоді й середній бронзі? І чи не проглядає з-попід формально-хронологічного гриму дійсна ситуація технологічної поступовості та компонентної складності?

Хай там як, наддніпрянську культурогенетичну ситуацію неабияк урізноманітнює та обставина, що оті ранні та середні бронзи надходили до цього терену із різних джерел. Чи наднесла людність СДК на Канівщину власну епохальну версію ранньої бронзи? Чи просунула сюди власну версію бронзи середньої? І якщо таки наднесла та просунула, тоді — звідки? Зважаючи на оті металовиробничі та власне металеві ефемериди, що деінде виринають-таки у досліджуванім ареалі, чи не є тутешня СДК (і, до слова, згадувана вже рогачицька культура) такими собі суббронзовими утвореннями халколітичного, ба навіть неолітичного, ґатунку, котрі поступово металізувалися від дотиків провінцій дунайського, балканського, кавказького, уральського осередків? Недарма ж у роботі неодмінно йдеться про межовий (фронтирний) характер наддніпрянського культуротворення.

Оцінка фахових позицій

В актуальності обраної теми запевняє самий-таки стан справ і знань з археології та праісторії Канівського Подніпров'я.

Анітрохи не піддаючи сумніву докладне авторське обґрунтування, зазначу, що сповна достатня актуальність фундаментального археологічного дослідження визначається, насамперед, не потребами пересічно-ужиткового ґатунку, а натомість самою лише наявністю незнаного, тобто, відповідно, існуванням когось здатного пізнавати і спраглого дізнаватися.

У розглядуваній праці — в усіх її доречно зорганізованих структурних частинах — є належна та послідовна предметно-об'єктна та процедурна змістовність. Вона (1) обумовила нетривіальне й чітке визначення різнорівневих просторово-часових обсягів дослідження, (2) скерувала доцільний добір джерел і (3) згуртувала годяще теоретико-методичне забезпечення. Через це у висліді постають обґрунтованість і продуктивність спостережень і висновків. Вони вже дістали апробацію; їх підхопив фаховий дискурс.

Дослідницькі завдання виконано, мети («з'ясування місця та ролі поселень Канівського гнізда пам'яток у системі культур зламу ранньої та середньої доби бронзи») — досягнуто (йдеться, звісно ж, про теперішній досяжний стан наукової обізнаності в тій царині). Цілком слушну практичну значущість дослідження оцінено автором раціонально й тверезо.

Загальний висновок і рекомендація

У рукописі дисертації Артема Сергійовича Дергая *"Канівське Подніпров'я на зламі ранньої та середньої бронзи (2800—1950 рр. до н. е.)"* вбачаю розмаїту, значливу та корисну наукову новизну, дотичну вельми актуальній археологічній та праісторичній проблематиці. Виголошені у відгуку зауваження відбивають складність обговорюваних наукових проблем, мають полемічне спрямування і не заважають прихильному ставленню до розглядуваної праці, котра переконує мене, що здобувач досяг-таки відповідного кваліфікаційного рівня і заслуговує наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 032 — "Історія та археологія".

Офіційний опонент —
кандидат історичних наук,
науковий співробітник
відділу археології енеоліту — бронзової доби
Інституту археології НАН України Валентин ПАНКОВСЬКИЙ

Член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук,
заступник директора з наукової роботи,
завідувач відділу античної археології
Інституту археології НАН України,
гарант освітньо-наукової програми
Інституту археології НАН України Алла БУЙСЬКИХ

Заявництво!

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
Ідентифікаційний код 05417163
м. Київ

10 листопада 2026 року, м. Київ.

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
Вх. № 1027 11 Цуц
«16» 11 2026 р.